

ATATÜRK DÖNEMİ TÜRK-ÇİN İLİŞKİLERİ (1923-1938)
TURKISH-CHINESE RELATIONS IN ATATÜRK PERIOD (1923-1938)

Dr. Öğr. Üyesi Cihat TANIŞ
Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Tarih Bölümü
cihattanis@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-2000-731X>

Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi-
Journal of Ağrı İbrahim Çeçen University Social Sciences Institute-
AİCUSBED 6/2 Ekim / October 2020 / Ağrı

ISSN: 2149-3006

e-ISSN: 2149-4053

Makale Türü- <i>Article Types</i> :	Araştırma Makalesi
Geliş Tarihi- <i>Received Date</i> :	24.07.2020
Kabul Tarihi- <i>Accepted Date</i> :	15.09.2020
Sayfa- <i>Pages</i> : 297-310	https://doi.org/10.31463/aicusbed.772854

<http://dergipark.gov.tr/aicusbed>

This article was checked by

iThenticate

ATATÜRK DÖNEMİ TÜRK-ÇİN İLİŞKİLERİ (1923-1938)
Turkish-Chinese Relations in Atatürk Period (1923-1938)

Dr. Öğr. Üyesi Cihat TANIŞ

Öz

Türk-Çin ilişkileri tarihin eski devirlerinden beri süregelen gelişme göstermiştir. Osmanlı döneminde çoğunlukla sembolik olarak heyetlerin gidip gelmesiyle sınırlı kalan ilişkiler Türkiye Cumhuriyeti döneminde giderek gelişmiştir. Türkiye'nin Çin ile ilk temasları ileri seviyelerde olmasa da Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar uzanmaktadır. İlk yıllarda çoğunlukla Japonya üzerinden yürütülen diplomatik temaslar 1929 yılından itibaren arada bazı aksamalar yaşansa da doğrudan Çin üzerinden yürütülmeye başlanmıştır. Akabinde Çin'in Ankara'da büyükelçilik açması ve imzalanan dostluk ve ticaret antlaşmaları ile ilişkiler daha ileri seviyeye ulaşmıştır. Atatürk dönemi Türkiye'sinin Çin ile ilişkilerinde bazı hususlar ön plana çıkmıştır. Bunlardan ilki Çin ve Japonya arasında Mançurya'da yaşanan krizdir. Türkiye Cumhuriyeti'nin bu krizde uyguladığı politika taraf tutmaktan daha ziyade iki tarafı uzlaştırma üzerine olmuştur. Türk-Çin ilişkilerini belirleyen ikinci husus ise Doğu Türkistan'da yaşanan siyasî gelişmelerdir. Türkiye, Doğu Türkistan ile ilgilenirken dış politikasını romantik bir çizgiden daha ziyade realist bir seviyede tutmuştur. Kısacası Atatürk döneminde Türk-Çin ilişkileri iki ülkenin kendi iç dinamikleri ve çevresel gelişmeler nedeniyle ileri seviyelere ulaşamamıştır.

Anahtar Kelimeler: Türk-Çin İlişkileri, Doğu Türkistan, Mançurya.

Abstract

Turkish-Chinese relations have improved continuously since ancient times of history. Ottoman period is mostly confined to relations with the delegations' arrival and going yet the relations were increasingly improved symbolic period of the Republic of Turkey. Turkey's first contact with China dates back to the early years of the Republic, though not advanced. Diplomatic contacts, which were mostly carried out through Japan in the early years, started to be carried out directly from China, although there were some disruptions since 1929. After that, China's embassy in Ankara and the friendship and trade agreements signed reached a higher level.

Some aspects of the Atatürk era in its relations with China and Turkey came to the fore. The first is the crisis in Manchuria between China and Japan. The policies implemented by the Republic of Turkey in this crisis, rather than taking sides have been on both sides of the settlement. The second issue that determines the Turkish-Chinese relations during the period of Atatürk is the political developments in East Turkistan. Turkey kept its foreign policy regarding East Turkistan rather than holding a romantic line. As a result, during the Atatürk period, Turkish-Chinese relations could not reach advanced levels due to the internal dynamics and environmental developments of the two countries.

Keywords: Turkish-Chinese Relations, East Turkestan, Manchuria.

GİRİŞ

Türklerin Çin ile sosyal, siyasal ve ekonomik ilişkileri çok eski devirlere kadar uzanmaktadır. Bazen dostça bazen de düşmanca seyreden bu ilişkiler Çin tarih kayıtlarında görünmektedir (Göl, 2000: 97). Türk adı Çin kayıtlarında Tang Hanedanı döneminde yazılmış vesikalardan itibaren geçmektedir. M.Ö. 209 yılında, Çinlilerin Mao-tun olarak adlandırdığı Mete Han'ın Şiognu (Hun) Konfederasyonunu kurmasıyla Türk-Çin ilişkileri başlamıştır (Adıbelli, 2016: 13, 49). Türkler Çin'in kuzeyine yerleşmiş ve devlet olarak hüküm sürmüş en büyük milletlerden biridir. Bu nedenle Çin tarihi, özellikle Türk ve Moğol tarihi ile iç içe gelişmiştir (Durdular, 2006: 39). Türklerin yazıyı kullanmadan önceki geçmişi ile ilgili bilgiler Çin tarih kayıtlarında görülmüştür (Fidan, 2010: 53). Bu bağlamda Çin tarihinin en eski hanedanlarından olan Shang Hanedanı döneminde Türklerin Çinliler ile ilişkide oldukları bilinmektedir (Fidan, 2011: 277).

Çin'in Tang Hanedanlığı döneminde (618-907) Göktürkler ile yakın ilişkiler kurulmuş, İpek Yolu daha fazla önem kazanmıştır. Böylelikle sadece ticarî alanda değil siyasî ve sosyal alanda da gelişme sağlanmıştır. Bu ilişkiler çoğu zaman nüfuz mücadelesine neden olmuştur (Sertel, 2008: 22-24). Göktürk Devleti'nin giderek artan kudreti başta Çin olmak üzere birçok devletin onla ilişki kurmasını sağlamıştır. Yine başta Çin olmak üzere Bizans ve İran, politika ve stratejilerini Göktürlere göre düzenlemişler ve bu güçlü Türk devleti ile ekonomik, siyasal ve sosyal alanlarda ilişkiler kurmak istemişlerdir. Ayrıca Çinli Prensesler ile birçok Türk Hükümdarı arasında evlilikler yaşanmıştır. Çoğu zaman Türklerin aleyhine olan bu durum öte yandan akrabalık ilişkilerini de geliştirmiştir (Durdular, 2006: 42). Böylelikle milattan önce başlayan Türk-Çin ilişkileri; Osmanlı dönemine geldiğinde temel bir seviyede kalmıştır.

A-Osmanlı-Çin İlişkilerinin Genel Seyri

Osmanlı Devleti ile Çin arasındaki ilişkiler dönemin koşulları ve bölgesel öncelikler dikkate alınması nedeniyle ileri seviyelere ulaşamamıştır. Nitekim Osmanlı Devleti'nin siyasî ve askerî önceliklerinin Balkanlar, Avrupa ile Ortadoğu ve Kuzey Afrika olduğu bilinmektedir. Buna karşılık Avrupalı devletler coğrafi keşifler vasıtasıyla yeni ticaret yolları oluşturmuş ve bu sayede Uzakdoğu ülkeleri ile bağlarını artırmışlardır. Akabinde Uzakdoğu'da sömürge imparatorluklarını kurmuşlardır (Sertel, 2008: 23).

Çin kayıtlarında Osmanlı Devleti ile ilgili bölümlere ilk defa Song hanedanlığı döneminde rastlanmıştır. Bu kayıtlarda Osmanlı Devleti'nden "Lu Mei" olarak bahsedilmiş, Song Hanedanı ardından gelen Yuan dönemi tarih kayıtlarında ise Osmanlı "Lu Mu" olarak anılmıştır. Ming tarih kayıtları içerisinde de Osmanlı "Lu Mi" ya da "Lu Mi Guo" isimleri ile geçmiştir. 19. yüzyıl sonundan itibaren Çince yazılmış eserlerde Osmanlı Devleti için "Tu Er Qi" ismi kabul görmeye başlamış ve günümüzde de Türkiye için aynı isim kullanılmıştır. Yine bu dönemde yazılan eserlerde Osmanlı Devleti'nin Çin ile ilişkilerinin Ming dönemine (1368-1644) kadar gittiği; hatta bu dönemde Osmanlı'nın Çin'e elçiler gönderdiği belirtilmiştir. Bu kapsamda 1488 yılında Hong Zhi döneminde bir Osmanlı elçi heyeti Çin'e uğramıştır. İmparator Jia Jing döneminde ise 1524, 1526 ve 1527'de 3 elçi heyeti daha Çin'i ziyaret etmiştir. Bu kayıtlara göre Osmanlı elçileri Ming dönemi boyunca toplamda 19 kez Çin'e gelmişlerdir (Adıbelli, 2016: 50, 55). Neticede 16. yüzyılda Osmanlı ile Çin arasında belli aralıklarla karşılıklı elçi heyetleri gönderilmiştir.

19. yüzyılda Türk-Çin ilişkilerini etkileyen en önemli husus Yakup Bey'in başlattığı isyandır. Yakup Bey, 1866'da Çin hâkimiyetinden kurtulmaya çalışmış ve süratle bütün Türkistan'a hâkim olmuştur. Türkistan, Çin ile yalnız çöl ve Tibet dağları arasında bulunan birkaç yol ile bağlıydı. Diğer taraftan gittikçe doğuya ilerleyen Rusya, güneyde de Tibet'e doğru ilerleyen İngiltere vardı. Daha batıda ise Osmanlı Devleti bulunuyordu; bu arada İstanbul tarafından kurulan devlet kabul görmüştür. Elçilikler gidip gelmiştir. Yakup Bey, Sultan Abdülaziz'i halife olarak tanımıştır. Bunun yanı sıra Rusya ve İngiltere ile de anlaşmalar imzalamıştır. Ancak bütün diplomatik temaslara rağmen Çinli General Tso Tsung-t'ang Türkistan'a girerek 1877'de Yakup Bey'in hâkimiyetine son vermiştir (Eberhard, 1947: 325). 19. yüzyılının sonunda patlak veren Boxer isyanı esnasında ise Osmanlı Devleti Almanya'nın isteği üzerine bölgedeki Müslümanlara isyana verdikleri desteği çekmeleri için bir nasihat heyeti yollamıştır (Çelik, 2015: 262-263).

Yukarıda ifade edildiği üzere Osmanlı Devleti ile Çin arasında zaman zaman diplomatik temaslar kurulmuş olsa da istikrarlı ve ileri seviyelerde resmî ilişkiler tesis edilememiştir. Ancak resmî ilişkilerin zayıf olması ticarî ilişkilerin olmadığı anlamına gelmemektedir. Örneğin; 20. yüzyılın başlarında Osmanlı'dan Çin'e yıllık 30 ton afyon ihraç edilmektedir (Akdağ, 2019: 42). Neticede Osmanlı Devleti çok erken tarihlerde başlayan Çin ile temaslarını gerek siyasî öncelikleri gerekse de Çin'in coğrafi olarak çok uzakta olması

nedeniyle geliştirememiştir. Bu durum son yıllara kadar Çin ile ilişkilerin gelişmemesine engel olmuştur.

B- Atatürk Dönemi Türk-Çin İlişkileri

Atatürk Dönemi Türk-Çin ilişkilerinin başlangıcı Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar gitmektedir. Bu bağlamda 1926 yılında Çin Hükümeti ile Moskova'da imzalanacak dostluk antlaşmasını yapması için Moskova Büyükelçisi Zekai (Apaydın) Bey görevlendirilmiştir.¹ Aynı yıl aradaki dostluğun pekiştirilmesi amacıyla Çin'in Vaşington elçisi Dr. Çe'ye Başbakan İsmet İnönü'nün fotoğrafı hediye edilmiştir (BCA, 030.10.0.0.257.728.1). 1928 yılında bu sefer Vaşington Büyükelçisi Muhtar Bey'e yeni bir dostluk antlaşması yapması için benzer bir yetki verilmiştir.² Bu teşebbüsler iki devlet arasındaki ilişkilerin gelişmesine katkı sağlamıştır.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında Türkiye'nin Uzakdoğu politikası daha çok Japonya üzerinden yürütülmüştür. 1925-1929 yıllarında Tokyo'da Türk Maslahatgüzarı Hulusi Fuat Tugay³, 1927 ve 1928 yıllarında iki defa Nankin'e

¹ BCA, 030.18.1.1.18.25.4. Anlaşmanın yapıldığına ve içeriğine dair Cumhuriyet arşivinde herhangi bir belgeye ulaşılamamıştır.

² BCA, 030.18.1.1.30.57.1. Anlaşmanın yapıldığına ve içeriğine dair Cumhuriyet arşivinde herhangi bir belgeye ulaşılamamıştır.

³ "Türkiye'nin Çin'deki ilk diplomatik temsilcisi olan Hulusi Fuat Tugay yakın tarihimizde Deli Fuat Paşa adıyla anılan ünlü komutan ve devlet adamının, 18 çocuğundan biridir. Kardeşlerinden 3'ü savaş meydanlarında çarpışarak ölmüşlerdir. Bunlardan Sali Bey, Balkan Savaşında; Reşit Bey, Edirne'nin istidatında; Halit Bey Çanakkale'de şehit olmuşlardır. Hulusi Fuat Tugay, 1891 yılında İstanbul'da doğdu. Aslen doktordur. İstanbul ve İsviçre'de tıp tahsilinden sonra, kısa bir müddet Prof. Akil Muhtar Beyin asistanlığını yaptı. Mütarekede Heidelberg Üniversitesi'nde böbrek üzerine ihtisas yapmak maksadıyla Avrupa'ya gitti. Yurtdışında bulunduğu sırada, Dışişleri Bakanlığına girerek, Galip Kemali Söylemezoğlu'nun Stockholm'de elçiliği sırasında Bâbüali (İstanbul Hükümeti) tarafından, Kopenhag'a maslahatgüzar tayin olundu. İstiklal Savaşı'ndan sonra Ankara'ya gitti. İlk önce Dr. Adnan Adıvar'ın Özel Kalem Müdürlüğünü, yaptı. Daha sonra, Dışişleri Bakanlığına geçti. 1923 Nisanı'nda Japonya'ya maslahatgüzar olarak gönderilen Hulusi Fuat Tugay, Tokyo'da 4 yıl kaldı. Ceval Erine'nin Tokyo'ya tayini üzerine, Hulusi Fuat Tugay, 1929 yılında Çin maslahatgüzarlığına görevlendirildi. 1931 yılına kadar Nankin'de Türkiye'yi temsil eden Hulusi Fuat Tugay, 1932 yılında merkeze nakledildi. 1938 yılına kadar Dışişleri Bakanlığının muhtelif kademelerinde vazife aldı. 1938 yılında Arnavutluk, 1939 yılında İspanya elçiliğine tayin edildikten ve 4 yıl kaldıktan sonra 1944 yılı başında evvelce maslahatgüzar olarak bulunduğu, Türk-Çin münasebetlerinde emek sarf ettiği, Çin Büyükelçiliğine tayin edildi. 1946 yılında Romanya, 1950 yılında Mısır Büyükelçiliğine atanan Hulusi Fuat Tugay, 1954 yılında kendi isteği ile emekliye ayrıldı. 1967 yılında İstanbul'da vefat etti." Bkz. Barış Adıbelli, (2016). *Osmanlı'dan Günümüze Türk-Çin İlişkileri*, IQ Yayıncılık, İstanbul, s. 144-145.

gönderilerek Çin hakkında araştırma yapmakla görevlendirilmiştir. Böylelikle Türkiye Cumhuriyeti'nin Çin ile ilk resmî teması 1927 yılında başlamıştır. Ancak Nankin'e Türk temsilciliği ilk defa 1929 yılında açılmıştır. O yıllarda Nankin hükümet merkeziydi. Hulusi Fuat Tugay, ilk temsilci olarak 1929'da Nankin'de göreve başlamıştır. Göreve başlaması şerefine 1929 yılında Hulusi Fuat Tugay, Çin Dışişleri Bakanı tarafından ağırlandı. İkili arasında yapılan görüşme esnasında Çinli Bakan Türk Devrimlerinden övgüyle söz etmiş ve Çin'in de benzer devrimler geçirme yolunda ilerlediğini söylemiştir. Akabinde Türkiye şerefine yemek verilmiştir (BCA, 030.10.0.0.257.728.2) Ancak 1931 yılında Türkiye'nin Çin temsilciliği ekonomik zorunluluklar nedeniyle kapatılmıştır. Bu nedenle Hulusi Fuat Tugay, 2 Ağustos 1931 tarihinde Çin'den ayrılmıştır. Elçilik ancak sekiz yıl aradan sonra 1939 yılında Emin Ali Sipahi'nin atanması ile yeniden açılmıştır (Adıbelli, 2016: 143-144, 147).

Türk Devriminin Çin'deki yansımaları olumlu olmuş ve bu bağlamda Çinli devlet adamları Türkiye'deki gelişmeler yakından izlenmişlerdir. 1930'lu yıllarda Japonya'ya karşı direnişte Mustafa Kemal Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı'nda uyguladığı stratejileri incelemişlerdir (Sertel, 2008: 28).

Türk-Çin ilişkileri 1934 yılında yapılan başka bir dostluk antlaşması ile pekiştirilmiştir (BCA, 030.18.1.2.43.17.1; BCA, 030.18.1.2.44.22.14; Son Posta, 9 Nisan 1934, nr. 1330: 1; Son Posta, 11 Nisan 1934, nr. 1332: 2). Türkiye-Çin Dostluk Antlaşması'nın tasdiki işi Bern Elçilik Başkâtibi Nurettin Bey'e verilmiştir (BCA, 030.18.1.2.49.72.8). İki ülke arasındaki ilişkileri daha da yakınlaştırmak isteyen Ankara, Londra'da açılmış olan Çin Sanatı Sergisine iştirak etmiştir (BCA, 030.18.1.2.59.83.3). 1934 yılında iki ülkenin bu şekilde yakınlaşmasının ardından Çin'in Ankara Büyükelçisi değişmiştir. Yeni elçi General Ho Yueh Zu (Ho Yuehzu) olmuştur.⁴

Çin'in Ankara Elçisi General Ho Yao-Tsu'nun göreve başlamasının ardından Anadolu Ajansı'na verdiği demeç dönemin Türk-Çin ilişkileri hakkında ipuçları vermektedir. Elçi Ho, diğer hususların yanı sıra, "Atatürk'ü büyük bir siyasetçi, asker ve ıslahatçı olarak nitelendirmiş, iki ülke arasında asırlardan beri süregelen ilişkilerin kökleri arasında karşılıklı ve ihtiyari derin kanaatin unutulamayacağını, gelecekte ortak mesai ve dostluğun

⁴ "General Ho Yueh Zu 48 yaşındadır. Askerî tahsilini Japonya'da bitirmiştir. Nankin'i asilerden temizleyen askerî birlikte önemli görevler almıştır. Nankin Mevki Kumandanlığında, Merkez Siyasal Konseyi Üyeliğinde, daha sonra Başkumandanlık Konseyi Üyeliğinde bulunmuştur." BCA, 030.10.0.0.131.937.19; BCA,030.10.0.0.131.938.1.

kuvvetlendirileceğini” ifade etmiştir. Ayrıca, “3000 yıldır mevcut olan tarihî ilişkilerimize bakarken ve diplomatik ilişkileri kurmakta olduklarını göz önüne getirirken eskiden tanışan iki ülkenin şimdi yeni dostlar haline gelmiş olmalarından mutluluk duyduklarını, böyle bir sevince diplomasi sahasında pek nadir rastlandığını” söylemiştir. Söz konusu görüşler genel olarak nezaket ve övgü cümlelerine yer verilen bir törende dile getirilmiş olsa da Elçi Ho’nun köklü tarihî ilişkilere ve Atatürk’ün başarılı yönetimine vurgu yapması dikkat çekicidir (Akşam, 17 Mayıs 1935, nr. 5953: 2; Sertel, 2008: 29). Bu yıllarda iki ülke arasındaki ilişkilerin ilerlediğini gösteren başka bir olay ise Londra İktisat Konferansı’nda bulunan Çin’in Moskova Büyükelçisinin Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras’a Türkiye’nin iktisadî faaliyetlerini incelemek üzere geleceğini bildirmiş olmasıdır (BCA, 030.10.0.0.200.366.17).

Cumhuriyet’in ilk yıllarından beri temas halinde olan iki devletin ilişkisi daha çok belli konular üzerinde yoğunlaşmıştır. Bunlardan ilki Çin-Japon Krizi olup diğeri ise Doğu Türkistan’da yaşanan siyasî gelişmelerdir.

1- Mançurya Krizi’nin Türkiye’ye Yansımaları

Mançurya bölgesi, stratejik konumu gereği Uzakdoğu coğrafyası için büyük önem arz etmektedir. Yüzölçümü bakımından Batı Avrupa kadar geniş bir bölge olan Mançurya bölgesinin büyük bölümü ormanlık ve dağlık arazilerden oluşmaktadır. Güneybatısında ise geniş çöller bulunmaktadır. Bu özelliğiyle askerî olarak doğal bir savunmaya sahiptir. Zorlu bir coğrafya olmasına rağmen Mançurya, modern ekonomiler için gerekli görülen alüminyum, kalay, petrol ve demir gibi doğal kaynakları barındırdığından çevresindeki devletler için bir yayılma alanı olarak görülmüştür (Aras ve Benhür, 2019: 66). Bu ülkelerden biri de Japonya olmuştur.

Japonya’nın, 1905 yılında Çarlık Rusya’ya karşı kazandığı zaferden sonra Asya kıtasında doğrudan ele geçirdiği ilk bölge Kore olmuştur. Bu tarihten itibaren Asya’da Japon yayılcılığı artmıştır. Kore’deki kazanımlarıyla birlikte Japonya, Mançurya’daki demiryolları üzerinde tam hâkimiyet elde etmiştir. Uzak Doğu’daki Rus-Japon mücadelesi; Rusya’nın batı komşusu konumundaki Osmanlı Devleti’nin dikkatini çekmiş ve Osmanlı hükümeti Rus-Japon mücadelesini dikkatle takip etmiştir. Japonya, önce demiryollarına müdahale etmiş ardından Japon ve Kore bankalarının aracılığıyla ekonomisine girdiği Mançurya’da gücünü artırmaya devam etmiştir. Eylül 1931 yılına gelindiğinde bazı marjinal Japon subayları tarafından Mançurya demiryollarının Şenyang (Mukden) kesiminde gerçekleştirilen ve bahane olarak kullanılan bir bombalı saldırı sonucunda Japonya, Mançurya’ya müdahale etmiş ve 1905 yılından beri yalnızca

demiryolları ile sınırlı olan hâkimiyetini tüm bölgeye yaymıştır. Bunun neticesinde başına İmparator Pu Yi'nin geçirildiği Mançuko Devleti, 1932'de Japonlar tarafından kurulmuştur (Aras ve Benhür, 2019: 66).

Asya kıtasının stratejik bölgesinde yaşanan bu gelişmeler ister istemez Türkiye Cumhuriyeti'nin de dikkatini çekmiştir. Bu bağlamda Çin ve Japonya arasında yaşanan siyasî ve askerî krizler Cumhuriyet arşivlerinde oldukça fazla yer edinmiştir. 1931 yılında gerçekleşen bu olay karşısında Türk hükümeti dikkatli davranmış ve gelişmeleri yakinen takip etmiş ve iki ülkenin arasında yaşanan bu gelişmelerin savaşa dönüşmemesi için taraflara itidal çağrısında dahi bulunulmuştur. İlgili çağrıya Çin hükümeti, Japonya'nın yapmış olduğu taarruza karşı Türk hükümetinin göstermiş olduğu ilgi ve alakaya karşı müteşekkir olduğu karşılığını vermiştir (BCA, 030.10.0.0.257.728.5). Japonya'nın Mançurya'yı işgali hususunu Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) ile istişare eden Türk devleti, Moskova Büyükelçisi Hüseyin Ragıp aracılığıyla SSCB'nin nabzını ölçmüştür. Bunun sonucunda SSCB'nin Mançurya'nın işgalinden rahatsızlığını ve Japonya'nın işgali genişletme ihtimalinin yüksek olduğunu Ankara'ya bildirmiştir. Ayrıca SSCB Dışişleri Bakanı Litvinov Japonya'nın bu işgalle Kellog Paktı'nı açıkça ihlal ettiğini Hüseyin Ragıp'a iletmıştır (BCA, 030.10.0.0.248.676.13). Akabinde Türk Dışişleri Bakanlığı, Çin-Japon anlaşmazlığının tarihsel süreci ve siyasî, askerî, sosyal ve ekonomik nedenlerini detaylı bir şekilde anlatan bir raporu Başbakanlığa sunmuştur (BCA, 030.10.0.0.257.728.7). Benzer raporlar kriz sürecinde belli periyotlarla Ankara'ya sunulmuştur (BCA, 030.10.0.0.257.727.5). Atatürk'ün "Yurtta Barış, Dünya'da Barış" olarak ifade ettiği dış politika vizyonu çerçevesinde çizilen Türk dış politikası ile Çin-Japon anlaşmazlığının bir an evvel sonlandırılabilmesi için yapılan uluslararası toplantılara Türk yetkililer de çoğu kez katılmışlar ve sorunun bir an evvel barışçıl yollarla sonuçlanmasını dile getirmişlerdir (BCA, 030.10.0.0.222.498.13). Bu bağlamda Çin ve Japonya arasındaki Mançurya krizinin çözümü için oluşturulan On Dokuzlar Komisyonu toplantısı ile akabinde Milletler Cemiyeti'nin Cenevre'de yaptığı toplantıya Türkiye Cumhuriyeti adına Bern Elçisi Cemal Hüsnü Bey ve Sivas Mebusu Necmettin Sadık katılmıştır (BCA, 030.18.1.2.32.74.14). Diğer yandan yaşanan Çin-Japon krizi Çin ile SSCB'nin yaklaşmasına neden olmuştur (BCA, 030.10.0.0.220.485.3). Bu gelişmeler Çin'in ileride komünist sisteme geçme ihtimalini ortaya çıkardığı için Batılı ülkeler bu vaziyetten rahatsız olmuşlardır (BCA,030.10.0.0.257.726.15; BCA,030.10.0.0.257.727.2; BCA,030.10.0.0.220.486.13;

BCA,030.10.0.0.257.728.10). Bu nedenle İngiltere başta olmak üzere Batılı devletlerin bir kısmı Çin-Japon krizinde iki tarafa da silah satışı durdurmuşlardır (BCA, 030.10.0.0.220.486.13). Netice itibariyle Türkiye Cumhuriyeti, Çin ve Japonya arasında yaşanan bu krizde taraf olmaktan ziyade olayın barışçıl yollarla çözülmesi gerektiğine inanmış ve politikasını SSCB ile koordine ederek iki tarafı da küstürmemek üzerine kurmuştur.

2- Doğu Türkistan Meselesi

Çin'in Doğu Türkistan'a duyduğu ilginin geçmişi bundan binlerce yıl öncesine dayanmaktadır. Çinliler Doğu Türkistan'ı Türk toprağı olarak kabul etmişlerdir (Yıldırım, 2012: 425). Ancak bu bölgeyi birçok defa İpek Yolu'nu denetimi altına alabilmek için işgal etmişlerdir. Ancak Çin istilaları hep kısa süreli olmuş Çin, hiçbir zaman Doğu Türkistan üzerinde tam anlamı ile bir hâkimiyet kuramamıştır (Dauliatova, 2007: 22; Şahin,1995: 109).

Çinlilerin Türklere uyguladıkları baskılar sonucunda Doğu Türkistan'da birçok kez ayaklanma yaşanmıştır. 1862'den itibaren Doğu Türkistan'da meydana gelen ayaklanmalar sonucu 1864 yılında Doğu Türkistan'ın güneyinde Yakup Bey öncülüğünde yedi vilayeti esas alan Kaşgariye Devleti ilan edilmiştir (Uygur, 2015: 147-153; Keskin, 2013: 70). Yakup Bey, askerî becerisini, diplomasi ile birleştirmeyi başarabilmiş bir devlet adamıdır. Onun döneminde Osmanlı Devleti, İngiltere ve Rusya ile diplomatik ilişkiler kurulmuştur. Bu sayede devletini Çin'e karşı koruma politikası gütmüştür.

Yakup Bey'in ölümü ve sonrasında yaşanan iç karışıklıklar, Çinlilerin 1878'de bölgeyi tekrar işgal etmeleri için gerekli ortamı sağlamıştır. Ayrıca Rusya'nın bölgede yayılmasından korkan İngiltere'nin de Çin'e işgal için telkinde bulunması hatta istila için gereken finansal desteği İngiliz bankalarından sağlaması Çin işgalini kolaylaştırmıştır. 1878'de bölge Mançu hanedanının valisi Zuo Zongtang'ın kontrolüne girmiştir. Zuo'nun kuvvetleri sadece bölgeyi kontrol etmekle kalmamış, aynı zamanda Rus kuvvetlerinin geri çekilmesini de sağlamışlardır (Demirağ, 2014: 237-238).

1911'de Çin'de Mançu İmparatorluğu devrilmiş ve yerine Cumhuriyet kurulmuştur. Çin'deki iç kargaşalardan yararlanan bazı valiler, Doğu Türkistan'ı doğrudan doğruya kendi yönetimleri altında tutmaya başlamışlardır. Bunlar Çin'deki Cumhuriyet yönetiminin emirlerine karşı gelerek Doğu Türkistan'ı kendi istekleri doğrultusunda yönetme yoluna gitmişlerdir. Çin Cumhuriyet Başkanı Sun-Yat-Sen tarafından 1913'te Yang Tseng Hsin (Yang Zun Sin) Genel Vali olarak atanmasından sonra, o da iktidarını sınırsız bir şekilde kullanmıştır. Ruslara yanaşarak Doğu

Türkistan'da 5 konsolosluk açmasına izin vermiştir. 1922'de hükümetten izinsiz SSCB ile bir ticaret anlaşması yapmıştır (Dauliatova, 2008: 25). Doğu Türkistan'ı sert bir şekilde yöneten Vali Yang 7 Temmuz 1928 yılında öldürülmüştür (Adıbelli, 2008: 95).

1930 yılına gelindiğinde bölge valiliğine getirilen Jin Shuren, Kumul'u ele geçirip, vergileri artırmıştır. Bunun yanı sıra Han Çinlilerinin bölgeye yerleştirilmesinin sistematik bir hâl alması neticesinde pek çok yerde ayaklanmalar başlamıştır. Bunların ilki 1931 yılındaki Hoca Niyaz Hacim liderliğindeki Kumul Ayaklanmasıdır. Bunu 1933'te Mahmut Muhiti liderliğinde Turfan Ayaklanması ve Mehmet Emin Buğra liderliğinde meydana gelen Hoten Ayaklanmaları izlemiştir. Ayaklanmaların başladığı 1933 yılı aynı zamanda bölgeye yeni vali olarak atanan ve on yıl bu görevde kalacak olan Şing Şi Sey devrinin de başlangıcıdır (Demirağ, 2014: 238).

Doğu Türkistan Türkleri, 1931 ilkbaharında Salih Dorga ve Hoca Niyaz Hacim'in liderliğinde Doğu Türkistan 'da ayaklanma başlatmışlardır. İlk aşamada Kumul şehrini ele geçirdikten sonra 1933'te Turfan, Kardeşehir, Korlu, Kuçar, Uşak, Aksu ve Hoten halkı da ayaklanmaya iştirak etmişlerdir. Kumul'da Çinliler bozguna uğrayınca ayaklanma, bütün Doğu Türkistan 'a yayılmıştır. 20 Şubat 1933'de ayaklanmayı zafere götürecektir geçici bir hükümetin kurulmasına karar vermişlerdir. Akabinde Muhammed Niyaz Devlet Başkanı, Sabit Damullah Başbakan ve Mehmet Emin Buğra Kumandan olarak tayin edilmiştir. 22 Şubat 1933 tarihi itibariyle millî ayaklanma tam manasıyla başlamış ve Karakaş, Hoten, Kuçar, Aksu, Kaşgar, şehirlere ele geçirilmiştir. 12 Kasım 1933'te Kaşgar'da Şarki Türkistan İslam Cumhuriyeti kurulmuştur. Hükümetin Cumhurbaşkanı Hoca Niyaz Hacim ve Başbakan olarak Sabit Damolla Abdülbaki seçilmiştir (Çelebi, 2018: 83; Adıbelli, 2008: 96). Yeni hükümetin ilk işi Afganistan ile Hindistan'a birer heyet göndermek olmuştur (Akşam, 25 Ocak 1934, nr. 5494: 5; Akşam, 29 Ocak 1934, nr. 5498: 1, 4). Heyet Kabil'de iken Alman heyeti ile de görüşmüş ve Almanlardan silah aldıkları haberleri duyulmuştur (Akşam, 5 Şubat 1934, nr. 5505: 2).

Türk kamuoyu, Doğu Türkistan 'da verilen istiklal mücadelesinin 12 Kasım 1933'te Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti 'nin kuruluşu ile neticelendiğini oradan gelen üç öğrenci vasıtasıyla Aralık 1933'te, dolaylı olarak öğrenmiştir (Çelebi, 2018: 83). Bu olaydan sonra Doğu Türkistan'da bağımsız bir devletin kurulması Türk basınında yer bulmaya başlamıştır. Bu bağlamda Akşam Gazetesi 31 Aralık 1933 tarihinde "Gök Bayraktan Al Bayrağa Selamlar" başlığı ile Doğu Türkistan'ın bağımsızlığını Türk

kamuoyuna duyurmuştur (Akşam, 31 Aralık 1933, nr. 5471: 2). 4 Ocak 1934 tarihinde ise Doğu Türkistan'ın bağımsızlığını; "Çinlilerin idaresi altında bulunan Şarkî Türkistan'daki Türkler iki seneden beri Çinlilere karşı harp ediyorlardı. Memleketin mühim kısmı Çinlilerden temizlendiği için Şark Türkleri Cumhuriyet rejimi üzerine bir devlet kurmuşlardır." ifadeleriyle duyurmuştur. 9 Ocak 1934 tarihinde "Şarkî Türkistan: Yeni Türk Hükümetinin Tarihi, Coğrafi Vaziyeti" isimli bir makale kaleme alınmıştır. Makalede, Doğu Türkistan'ın tarihî ve coğrafi öneminden uzun uzadıya bahsedilerek Türk kamuoyunun bölgeyi daha iyi tanınması ve Doğu Türkistan'ın Türk tarihindeki öneminin kavranmasına çalışılmıştır (Akşam, 9 Ocak 1934, nr. 5480: 7; Akşam, 10 Ocak 1934, nr. 5481: 7; Akşam, 11 Ocak 1934, nr. 5482: 6; Akşam, 12 Ocak 1934, nr. 5483:10).

Doğu Türkistan'ın bağımsızlığı emperyal güçlerin bölgeye ilgisini daha da artırmıştır. Bu bağlamda SSCB ile İngiltere arasında Doğu Türkistan özelinde sıkı bir rekabetin çıktığı görülmüştür (Son Posta, 24 Nisan 1934, nr. 1345: 1). Ayrıca Doğu Türkistan'dan Türkiye'ye de bir heyetin geldiği haberleri Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras tarafından basın aracılığıyla yalanlanmıştır (Akşam, 30 Ocak 1934, nr. 5499: 1; Akşam, 31 Ocak 1934, nr. 5500: 2). Türkiye'nin bölgede doğrudan bir temsilcisinin olmaması ve bilgileri daha çok SSCB üzerinden elde etmesi nedeniyle Doğu Türkistan'dan gelen bilgiler de oldukça yetersizdir (Cumhuriyet, 23 Şubat 1934, nr. 3521: 3). Buna karşılık Türkiye, Çin ile ilişkilerini geliştirmeye devam etmiştir. 17 Şubat 1934 tarihinde basın aracılığıyla bir Çin askerî heyetinin Ankara'ya geleceği duyurulmuştur (Cumhuriyet, 17 Şubat 1934, nr. 3515: 1; Milliyet, 17 Şubat 1934, nr. 2882: 1; Vakit, 17 Şubat 1934, nr. 5788: 1, 7). Ankara'ya gelen Çin heyeti Fevzi Çakmak tarafından karşılanmış olup ziyaret esnasında çeşitli konularda görüş alışverişi yapılmıştır (BCA, 030.10.0.0.200.367.1). Heyet 20 Ocak'ta başta Atatürk olmak üzere Başbakan İnönü ve Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras ile birtakım görüşmelerde bulunmuştur (Akşam, 17 Şubat 1934, nr. 5517: 2; Akşam, 20 Şubat 1934, nr. 5520: 2; Cumhuriyet, 20 Şubat 1934, nr. 3518: 1; Vakit, 20 Şubat 1934, nr. 5791: 1). Bu görüşmeler sonrasında Atatürk ile ilgili, "Dahi Bir Şefe Sahipsiniz" diyen heyet başkanı General Yang Şiyeh (Yung Chich), Atatürk'ün yapmış olduğu inkılapların başarısından övgüyle söz etmiştir (Cumhuriyet, 24 Şubat 1934, nr. 3522: 1, 4). Ayrıca gazetelere beyanat veren Çinli General Yang, heyetin Amerika ve Avrupa'da askerî konularda araştırma yapması için görevlendirildiğini söylemiştir. Bu bağlamda bu görevin sekiz ay kadar daha devam edeceğini belirten General, Türk Ordusuna ait bazı kıtaları da görmek arzusunda

olduğunu belirtmiştir. Akabinde iki millet arasında tarihî dostane ilişkilerden bahsetmiştir. Konuşmasının devamında Doğu Türkistan'a değinen Çinli General, "Ben Çin'den hareket etmeden önce bazı karışıklıklar olmuştur. Fakat son vaziyeti bilmiyorum... Çin'de bu karışıklıklar bazı generaller arasında meydana gelmektedir... Şarkî Türkistan'ın ayrı bir hükümet teşkil ettiğinden haberim yoktur. Ancak bu doğru ise bile Nankin hükümeti buna müsaade etmeyecektir..." sözleri ile Doğu Türkistan'a bakış açısını ortaya koymuştur (Cumhuriyet, 17 Şubat 1934, nr. 3515: 1). Son olarak Yıldız'daki Orhaniye Kışlası'nı ziyaret eden heyet akabinde Türkiye'den ayrılmıştır (Cumhuriyet, 25 Şubat 1934, nr. 3523: 1; Milliyet, 24 Şubat 1934, nr. 2889: 2). Ziyaret bittikten sonra Çin heyeti başkanı General Yang Chich Ankara'ya gösterilen ilgiden dolayı bir teşekkür telgrafı çekmiştir (BCA, 030.10.0.0.257.728.11). Heyet Türkiye'den sonra Rusya'ya oradan tekrar Avrupa ve en son Amerika Birleşik Devletleri'ne gidip seyahatini sonlandıracağını belirtmiştir (Cumhuriyet, 17 Şubat 1934, nr. 3515: 1).

Doğu Türkistan bağımsızlığını elde ettikten sonra da Çin ile yapılan çarpışmaları azalmamıştır. Akşam'ın 30 Ocak 1934 tarihli haberine göre, Doğu Türkistan ile Çin arasında yaşanan çatışmalardan kaynaklı iki bin Çin askeri hayatını kaybetmiştir (Akşam, 30 Ocak 1934, nr. 5499: 5). Ancak bir yanda Çinliler, diğer taraftan Ruslarla iki cephede mücadele vermek zorunda kalan Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin ömrü sadece bir sene sürmüştür. 1934'te SSCB Altay sınırından Kaşgar'a doğru ilerlemeye başlamıştır. Urumçi'den Kaşgar'a gelen Başkonsolos Afserof, Hoca Niyaz'a hükümetin lağvedilmesi ve Urumçi'de Şing Şi Sey ile ortak idare kurmasını teklif etmiştir. Kabul etmekten başka çaresi kalmayan Hoca Niyaz Afserof'la birlikte Kaşgar'dan ayrılmış, Urumçi'de Şing Şi Sey hükümeti ile birleşmiş, genel vali yardımcısı olmuş ve böylece hükümet sona ermiştir. Hoca Niyaz ise, 1937'de de Japonya adına casusluk yaptığı gerekçesiyle tutuklanmış ve ardından öldürülmüştür (Bulanık, 2019: 15; Demirağ, 2014: 239).

Atatürk dönemi Türkiye'sinin Çin ile ilişkilerini belirleyen en önemli olaylardan birisi olan Doğu Türkistan 'da kurulan yeni Türk devleti Türkiye'nin romantik bir dış politika izlememesi sebebiyle Türk-Çin ilişkilerini bozmamıştır. Çünkü Türkiye yeni kurulan Doğu Türkistan Cumhuriyeti Devleti'ne karşı mesafeli davranmayı tercih etmiştir. Bu politikanın başlıca sebebi Doğu Türkistan'daki devletin henüz tam anlamıyla yerleşmiş olmaması yani geleceğinin belli olmaması ve yeni Türk devletinin, Avrupalı güçler tarafından kullanılma ihtimalinin yüksek olması bu politikanın başlıca sebebi olmuştur. Bu endişenin Ankara'yı daha realist bir

pozisyon almaya sevk ettiği görülmüştür. Ayrıca 1933-1934 yılları yeni bir dünya savaşının ayak seslerinin geldiği yıllardır. Böylesi kritik bir dönemde SSCB ile ilişkileri bozmama düşüncesi de Doğu Türkistan meselesine mesafeli davranılmasında etkili olmuştur (Çelebi, 2018: 96-97).

SONUÇ

Türk-Çin ilişkileri binlerce yıllık tarihi bir geçmişe sahiptir. İlk Türk devletleri ile başlayan bu ilişki bazen kötü bazen iyi şekilde değişken bir süreçten geçmiştir. Çin ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkiler Osmanlı'nın Uzakdoğu'daki Müslümanlarla ilgilenmeye başlaması ile hızlanmıştır. Ancak iki ülke arasındaki ilişki belli bir seviyenin üstüne çıkamayıp sınırlı kalmıştır. Özellikle Birinci Dünya Savaşı nedeniyle Uzakdoğu ile ilişkilerde bir duraklama dönemine girilmiştir. Bu süreç yeni Türkiye Cumhuriyeti kurulana kadar devam etmiştir.

Türkiye Cumhuriyeti'nin Çin ile ilk temasları ileri seviyede olmasa da Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar uzanmaktadır. İlk yıllarda çoğunlukla Japonya üzerinden yürütülen diplomatik temaslar 1929 yılından itibaren arada bazı aksamlar yaşansa da doğrudan Çin üzerinden yürütülmüştür. Akabinde Çin'in Ankara'da büyükelçilik açması ve imzalanan dostluk ve ticaret antlaşmaları ile ilişkiler daha ileri seviyeye ulaşmıştır. Esasında Atatürk dönemi Türk-Çin ilişkileri iki temel husus etrafında şekillenmiştir. Bunlardan ilki Çin ve Japonya arasında Mançurya'da yaşanan krizdir. Türkiye Cumhuriyeti'nin bu krizde oynadığı rol taraf tutmaktan daha ziyade iki tarafı uzlaştırma üzerine olmuştur. Türkiye krizle ilgili katıldığı bütün uluslararası konferanslarda bu tutumu sergilemeyi ihmal etmemiştir. Atatürk dönemi Türk-Çin ilişkilerini belirleyen ikinci husus ise Doğu Türkistan'da yaşanan siyasî gelişmelerdir. Bilindiği üzere 1933 yılında Doğu Türkistan'da Çin'e karşı bağımsızlıkçı ayaklanmalar başarıya ulaşmış ve Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti adı ile yeni bir devlet kurulmuştur. Atatürk bu yeni devlet ile ilgili gelişmeleri yakinen takip etmeye çalışmıştır. Dönemin Türk basını da konuya ilgi duymuş ve birçok kez Doğu Türkistan ile haberleri sütunlarına taşımıştır. Ancak Türkiye Cumhuriyeti bu dönemde dış politikasını romantik bir çizgiden daha ziyade realist bir seviyede tutarak Çin'i de küstürmeden Doğu Türkistan'daki Müslüman Türkler ile ilgilenme yoluna gitmiştir. Kısacası Atatürk dönemi Türk-Çin ilişkileri ileri seviyelere ulaşmamıştır. Bunda Çin'in içişlerinde yaşadığı sıkıntıların yanı sıra Türkiye'nin yeni kurulmuş bir devlet olması ve yanı başında gelişen siyasî/ askerî olaylara daha fazla odaklanması etkili olmuştur.

KAYNAKÇA

Arşiv Vesikaları

BCA*

Sürelî Yayınlar

Akşam

Cumhuriyet

Milliyet

Son Posta

Vakit

Araştırma Eserleri

- Adıbelli, Barış (2016), Osmanlıdan Günümüze Türk-Çin İlişkileri, IQ Kültür Sanat Yay., İstanbul.
- Adıbelli, Barış (2008), Doğu Türkistan, IQ Kültür Sanat Yay., İstanbul.
- Akdağ, Zekeriyya, “Türk-Çin İlişkilerinin Tarihsel Gelişimi”, Hafıza Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi”, I, s. 40-57.
- Aras, Emre, Benhür Çağatay (2019), “İkinci Dünya Savaşı’nda Stratejik Mançurya Operasyonu ve Türk Basını”, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 2 (1), s. 65-83.
- Bulanık, Ege (2019), The New York Times Gazetesine Göre Doğu Türkistan Meselesi (1933-1960), Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa.
- Çelebi, Mevlüt (2018), “Türk Kamuoyunda Doğu Türkistan İslam Cumhuriyeti (1933-1934)”, 20.Yüzyıl Başlarından Günümüze Türk Dünyası’ndaki Siyasi, İktisadi ve Kültürel Gelişmeler Uluslararası Sempozyumu, 24-27 Nisan 2018 / Almatı-Kazakistan, s. 73-110.
- Çelik, Mehmet (2015), “Panislamizm’in Etki Alanı Çerçevesinde Çin’e Gönderilen Enver Paşa ve Heyetinin Faaliyetleri”, Tarihîn Peşinde, 14, s. 257-275.
- Dauliatova, Şahzade, (2007), Çin’in Doğu Türkistan Politikası, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara.
- Demirağ, Yelda (2014), “1755-1949 Yılları Arasında Doğu Türkistan”, Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi, 3, s. 229-245.
- Durdular, Arzu (2006), 1970’den Günümüze Karşılaştırılmalı Türkiye-Çin Halk Cumhuriyeti İlişkileri, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara.

* Arşiv belgelerine ait fon kodları metin içerisinde verilmiştir.

- Eberhard, Wolfram (1947), Çin Tarihi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Giray Fidan (2010), Çin Kaynaklarına Göre 16. Yüzyıl Osmanlı-Çin İlişkileri ve Çin'deki Osmanlı Ateşli Silahları, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara.
- Giray Fidan, (2011), “Ming Tarihi Kayıtlarına Göre 16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu-Ming Çin'i İlişkileri “; Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 30, s. 275-287.
- Göl, Hatice (2000), XI. Yüzyıla Kadar Orta Asya Türk Devletlerinin Çin İle Ticaret İlişkileri, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara.
- Keskin, Mustafa (2013), Çin'de Etnik Azınlıklar ve Doğu Türkistan Sorunu, Yalova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yalova.
- Lu, Vi An (2018), Ming Hanedanı Döneminde Osmanlı-Çin İlişkileri ve İklim Değişiklikleri, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya.
- Sertel, Uygur Mustafa (2008), Türk Dış Politikasında Çin Halk Cumhuriyeti İle İşbirliği Olanaklarının Analizi, Atılım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara.
- Şahin, Enis (1995), “Doğu Türkistan” Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 3, s. 95-123.
- Uygur, Feyzullah (2015), Doğu Türkistan Tarihi (1864-1884), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul.
- Yıldırım, Kürşat (2012), “Doğu Türkistan ve İlk Sakinleri”, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, 7/1, s.419-440.